

УДК 930.85

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.24>

ІБЕРІЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ В АМЕРИЦІ ТА ЙОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ НАСЛІДКИ

Космина Віталій,

доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук

Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

ORCID ID: 0000-0002-0911-5854

Стаття присвячена цивілізаційним наслідкам раннього періоду європейської колоніальної політики в Америці. Впровадження в дослідження історії України колоніального дискурсу вимагає проведення порівнянь із «класичними» прикладами європейського колоніалізму, особливо з першим і надзвичайно масштабним – у Північній, Центральній і Південній Америці, починаючи з XV–XVI століть. У наукових дослідженнях недостатньо вивчений безпосередній зв'язок між зазвичай прагматичною колоніальною політикою в регіоні та її цивілізаційним змістом і наслідками. Метою статті є розгляд теоретико-методологічних засад вивчення взаємодії цивілізацій та змісту і наслідків колоніальної політики в XVI–XVIII ст. іберійських держав у зоні індіанських цивілізацій в Америці. В основу дослідження покладена авторська методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу, що спирається на системно-комунікативну теорію суспільства. Показано унікальність даного різновиду колонізації: країни однієї сформованої цивілізації колонізували народи інших. Встановлено, однак, що тут мали місце різні стадії розвитку цивілізацій. Якщо іберійські країни належали до середньовічної християнської цивілізації, то ацтеки, майя, інки належали до цивілізацій доосового часу: в них так і не виникли релігійно-філософські системи сучасного типу. Водночас виявлено, що й Іспанії та Португалії, що пройшли через тривалий період Реконкісти, і доколумбовим цивілізаціям Америки були властиві структурні характеристики, що зближували їх зі Сходом: патримоніальна держава й корпоративна (або обшчинна) організація. Окреслено періоди колонізації: конкісти і розграбування коштовних речей; захоплення й освоєння родовищ золота й срібла; системної експлуатації Америки та її ресурсів. Зазначено, що в результаті колонізації іберійська патримоніальна держава замінила зруйновану індіанську і була поєднана з індіанською сільською общиною, а католицизм зовні набував індіанської стилістики. Утворилась нова, Латиноамериканська, цивілізація. В регіонах поза межами вказаних цивілізацій, де й індіанське населення було нечисленним, поширювався переселенський тип колонізації.

Ключові слова: європейський колоніалізм, цивілізаційний аналіз історії, доколумбові цивілізації Америки, колоніальна політика, Латиноамериканська цивілізація.

Kosmyna Vitaliy. Iberian colonialism in the Americas and its civilizational implications

This article explores the civilizational consequences of the early period of European colonialism in the Americas. The introduction of colonial discourse into the study of Ukrainian history necessitates comparisons with “classic” examples of European colonialism, particularly the vast and impactful colonization of North, Central, and South America that began in the 15th and 16th centuries. The direct relationship between the usually pragmatic colonial policies in this region and their civilizational implications has not been adequately explored in existing scholarly research. The aim of this article is to examine the theoretical and methodological foundations for studying the interactions between civilizations, as well as the content and consequences of colonial policies implemented by Iberian states in the zone of Indian civilizations in the Americas during the 16th to 18th centuries. The research is grounded in the author’s civilizational analysis methodology, which draws on the system and communication theory of society. One of the key points highlighted is the uniqueness of this type of colonization: the peoples of one formed civilization colonized territories inhabited by the peoples of others. However, it was found that different stages of civilizational development unfolded in this context. While the Iberian states were part of medieval Christian civilization, the Aztecs, Mayans, and Incas belonged to pre-axial civilizations that had not developed religious or philosophical systems akin to those of the axial era. Additionally, the study finds that both Spain and Portugal, following their long periods of Reconquista, shared certain structural similarities with the pre-Columbian civilizations of the Americas. Both operated within patrimonial state systems and employed corporate (or communal) organizational models, bringing them closer in character to Eastern civilizations. The article outlines the various phases of colonization: the conquests and plundering of valuables, the extraction and exploitation of gold and silver, and the systemic exploitation of Americas’ resources. It is noted that, as a result of colonization, the Iberian patrimonial state supplanted the destroyed Indian one, merging with the indigenous village communities. Catholicism, in turn, took on an outwardly Indian stylistic form. A new, hybrid Latin American civilization emerged. In areas outside of the core territories of these civilizations, where the indigenous populations were fewer, a resettlement-based form of colonization became dominant.

Key words: European colonialism, civilizational analysis of history, pre-Columbian civilizations of America, colonial policy, Latin American civilization.

Постановка проблеми. Колоніальний (постколоніальний) дискурс останніми роками набув поширення в українській історіографії. Це пов'язано передусім із осмисленням характеру взаємин України з Росією в різних іпостасях останньої впродовж щонайменше трьох з половиною століть. Особливо руйнівним проявом повернення Росії до колоніальної політики стала її повномасштабна загарбницька війна проти України, розпочата в 2022 році. Така її політика знайшла правову оцінку й у Законі України «Про засудження та заборону російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», ухваленому Верховною Радою України у березні 2023 року [Див.: 1].

Звісно, російська колоніальна політика щодо сусідньої України не могла не відрізнятись від інших відомих зразків колоніалізму. А отже, для виявлення іманентного колоніального змісту «української» політики Росії та його специфіки необхідно провести компаративний аналіз різних варіантів європейського колоніалізму нового і новітнього часу. Для їх різнобічного порівняння необхідну систему дослідницьких координат створює цивілізаційна теоретико-методологічна парадигма. Вона дозволяє не лише простежити різні аспекти взаємодії несхожих суспільств, а й виявити цивілізаційну рівнодіючу цих взаємодій, що визначала зміст і напрямок подальшої еволюції колоніальних суспільств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В рамках даного проекту уже було проведено дослідження змісту європейського колоніалізму в Тропічній та Південній Африці в цивілізаційному вимірі [2]. Було констатовано, що там мала місце взаємодія європейських суспільств функціональної (постцивілізаційної) форми системної диференціації і африканських суспільств сегментарної (доцивілізаційної) форми системної диференціації. Трансформувати останні за європейським цивілізаційним зразком не вдалося. З'явилися лише вестернізовані фрагменти на тлі розбалансованого маргінального світу.

Постановка завдання. Метою ж цієї статті є вивчення наслідків колоніальної політики XVI–XIX ст. розташованих на Іберійському півострові країн європейської цивілізації на теренах Америки, де на той час уже сформувалися свої цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Розроблена автором методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу була розкрита в низці праць [Див.: 3; 4] і вже застосовувалась в дослідженні колоніальної політики [Див.: 2]. Зазначимо, що вона корелюється з постнекласичною соціологічною теорією класика сучасної соціології Нікласа Лумана [5; 6]. Новаторство цієї теорії полягає в тому, що суспільство розглядається як сукупність (система) комунікацій між людьми (а не сукупність людей!), у т.ч. письмових, що й дозволяє вченим спостерігати за ним і взагалі вивчати його науковими засобами. Ці комунікації (акти спілкування) не відбуваються відособлено одна від одної. Завдяки тим чи тим смисловим зв'язкам між ними вони вибудовуються в смислові послідовності й цілі соціальні системи, об'єднані певними смислокодами. Науковцеві належить лише спостерігати за поведінкою кожної такої комунікативної системи, її баченням (спостереженням) процесів у навколишньому світі й реагуванням на них змінами у перебігу власних комунікацій.

Згідно з луманівською теорією, історія людства як «всеохоплюючої» (планетарної) системи комунікацій знає чотири форми його внутрішньої системної диференціації. Першою з них була сегментарна, де комунікації були усними й концентрувалися на рівні общин і племен (відомий нам первісно-общинний лад).

Наступною стає диференціація центр-периферійна, коли зростає той чи той могутній релігійно-владно-власницький центр, котрий, спираючись на писемність як новий засіб комунікації і поширення сакральних текстів, виявляється здатним упорядкувати й наповнити якимись універсальними смислами життя обширної общинної периферії на великих територіях на століття чи й тисячоліття. Власне, це і є поява цивілізації. Третьою є форма диференціації стратифікаційна, що в життя цивілізації додатково вносить ієрархічну структурованість, принципово не змінюючи її загального змісту.

При обох цих формах системної диференціації визначальну (смыслоутворюючу) роль відігравала скеровувана з релігійно-владно-власницького центру релігійна система (підсистема) комунікацій. Вона безпосередньо впливала на мораль як універсальний смисловий медіум комунікацій, вказуючи, яка лінія поведінки в різних суспільних сферах веде віруючого до кінцевої мети («спасіння» чи якогось його «еквівалента»). А вже через мораль регулювала характер і смислове наповнення всіх функціональних комунікативних сфер життя суспільства: владної, правової, господарсько-економічної, соціальної, інтимних відносин, мистецтва, виховання, пошуку істини тощо.

У результаті цивілізацію можна визначити як сукупність взаємопов'язаних і взаємопогоджуваних духовно-моральних, політичних, економічних та соціальних засобів (медіа), за допомогою яких суспільство як система комунікацій забезпечує своє функціонування та усталеність у просторі й часі [3, с.127].

Звісно, цивілізації не ідентичні одна одній. Кожна з них за багатьма ознаками унікальна. Однак деякі з них мають схожі стильові характеристики, що чітко проглядаються з позицій зовнішнього спостереження. Так, можна виокремити групу, або умовну гілку, східних цивілізацій, де панують патримоніальний тип держави (діє принцип: влада–власність) і общинна форма соціальної організації маси населення, а головне – жорстка регламентація життя людини і суспільства на основі релігійних норм і правил, закріплені усталеною традицією. Це всі найдавніші цивілізації і сучасні – Індійська, Китайська, Японська, Ісламська.

Західну ж умовну гілку утворюють цивілізації, де панівною релігією є християнство, котре не встановлює жорсткий зовнішній регламент для людини і суспільства. Це передусім Західна цивілізація, що сформувалась у Західній Європі на християнському ґрунті. Тут суто теоретично не був виключеним і близький до східного тип розвитку західноєвропейського суспільства, зокрема в тому, що стосується формування патримоніальної держави і закріплення общини, як це сталося в Візантійській і особливо в Євразійській (у Росії) цивілізаціях. Однак цьому завадив ряд обставин: природно-кліматичні умови Західної Європи, що сприяли успішному розвитку індивідуальних господарств, успадкований від Античності і християнства великий вплив особистості на життя суспільства, протистояння єдиної Католицької церкви і окремих світських держав. Все це запобігло формуванню єдиного релігійно-владно-власницького центру й остаточному закріпленню стратифікаційної форми системної диференціації суспільства.

Результатом стали неабияк гнучкість у реагуванні різних сегментів західного суспільства на зміни в їхньому навколишньому середовищі і висока суспільна динаміка. А з появою в XV–XVI ст. нового засобу комунікації – книгодрукування – відбувався перехід до нової, четвертої, форми системної диференціації – поділу на функціональні соціальні системи політики, економіки, права, науки, мистецтва, релігії, моралі, виробництва, виховання, медицини тощо. Кожна з них еволюціонувала самотійно, згідно свого смислокоду, але спостерігаючи за процесами в інших системах і відповідно корелюючи власний розвиток. І вже на XIX ст. ми спостерігаємо проміжний підсумок цієї еволюції, що проявляється в становленні політичної демократії, правової держави, ринкової економіки, машинного виробництва, ліберальної ідеології, наукових революцій тощо.

Зауважимо, що з переходом до функціональної форми системної диференціації Західна цивілізація втрачає ознаки класичної цивілізації з універсальним смисловим медіумом комунікацій і перетворюється на пост-цивілізацію, де самотійно й динамічно розвиваються різні функціональні соціальні системи. Це сформувало цілком певний зміст колоніальної політики найбільш динамічних країн Західної Європи (Англії, Голландії, Франції), спрямований на пошук джерел сировини і тинків збуту для власної економіки, як це ми вже бачили на прикладі Африки [Див.: 2]

Колоніальна політика іберійських країн – Іспанії та Португалії – мала зовсім інше наповнення і результати. І справа не тільки в тому, що вона сформувалась раніше – на початку XVI ст. Її природа була іншою, позаяк і самі ці метрополії мали цивілізаційну специфіку. Не в останню чергу вона зумовлювалась тим, що їхня державність і культура формувались в умовах довготривалої (VIII – XV ст.) Реконкисти («відвоювання») Піренейського півострова у мусульманських загарбників. Давалися взнаки і перебування частини населення під владою арабів, і «природне» переймання у них тих чи тих особливостей військової чи владної організації, і деяка схильність до терпимості стосовно чужих культур. І хоча саме на відвоєнованих територіях Іспанії й Португалії ще у XII ст. виникли перші в Європі станново-представницькі установи (кортеси), на які спиралася королівська влада, процес суспільної модернізації тут загальмувався.

В останні десятиліття XV ст. різко посилилась роль королівської влади. Утворилась єдина держава внаслідок шлюбу Ізабелли I Кастильської і Фернандо II Арагонського. Королівське подружжя добилося концентрації в своїх реальній державній владі, у т.ч. спираючись на збройну організацію т.зв. Святої Ерманди («Святого Братства»), і значного послаблення впливу дворянства і регіональних кортесів. Для забезпечення релігійної монолітності суспільства і сакралізації своєї влади вони розпочали переслідування, а потім і вигнання з Іспанії маврів і євреїв, а головне – мобілізували дворянство на завершальний етап Реконкисти і знищення в 1492 р. останнього оплоту мусульман на півострові – Гранадського емірату.

Як ревні католики, Ізабелла і Фернандо змогли заручитися такою довірою папського престолу, що в їхнє підпорядкування фактично перейшли структури Католицької церкви в Іспанії, зокрема, виняткове право призначати інквізиторів. Самі вони офіційно отримали від Папи Олександра VI титул Католицьких королів. У цій католицькій монархії було подолано традиційне для середньовічної Європи протистояння церкви і королівської влади. Реально йшлося про наявність властивої для Сходу патримоніальної держави.

Таку ж характеристику давав їй і К. Маркс, котрий писав, що «абсолютна монархія в Іспанії, яка має лише чисто зовнішню подібність до абсолютних монархій Європи, повинна скоріше бути віднесена до азійських форм правління» [7, с. 410].

Унаслідок повстання комунерос (1520 р.) зруйнувався союз абсолютної монархії з містами, упала роль кортесів і міських муніципалітетів, використання державної влади ставало все більш безконтрольним. Загалом іспанська держава в XV-XVI ст. змінювалася «відповідно до певного типу тоталітарної держави» [8, р. 162]. Подібною була ситуація і в Португалії, що пройшла схожий шлях становлення державності, але Реконкісту на своїх теренах завершила раніше.

Важливо, що патримоніальний тип державності в обох державах поєднувався з різними формами общинності й корпоративізму в соціальній організації маси населення. Зберігалися корпоративістські традиції, успадковані від колективного протистояння арабам, середньовічних общин, цехів та гільдій. Державна політика не давала простору для розвитку приватного підприємництва. А після початку Контрреформації інквізиція по суті стала частиною державного апарату й піддала жорстоким гонінням «еретиків» та «іновірців» – протестантів, морисків, євреїв, що були, між іншим, найпідприємливішими елементами населення.

Завершення Реконкісти залишило без «подвигів» і «здобичі» численних войовничих ідалго – воїнів шляхетного походження, що шукали способів докласти рук до «великої справи» і при цьому розбагатіти. Тим часом Реконкіста актуалізувала месіанський потенціал католицизму. Духівництво й багато мирян були одержимі ідеєю «спасіння» усього й уся під егідою Католицьких королів. Останні, відчуваючи за собою значну військову, політичну, економічну й навіть духовну силу, були не проти розширити свої володіння далеко за межі Іберійського півострова і отримати нові джерела збагачення. Всю цю накопичену енергію суспільства і було спрямовано в річище небачених колоніальних завоювань. Спочатку планувалося продовжити «вигнання мусульман» і з Північної Африки, але місцеве населення вчинило відчайдушний опір. Тому вектор експансії змінився.

Сприятливі умови для неї створив щасливий збіг обставин: у рік закінчення Реконкісти – 1492-й – рішуче підтримана Католицькими королями експедиція Х. Колумба відкрила для них нові, не освоєні ще європейцями землі. Щоправда, тоді ще вважали, що це була та сама Індія, морський шлях до якої обіцяв небачене збагачення від торгівлі прянощами, котрі були предметом престижного споживання для багатих європейців. Тільки через кілька років з'ясувалося, що був відкритий узагалі новий континент, названий пізніше Америкою (за ім'ям відкривача цієї новини – Америго Веспуччі). Але вже за звичкою нові землі, острови й материкові, називали «Індіями», а корінне населення – «індіанцями».

Утім, іспанську владу і знать охопило розчарування, оскільки замість природних і суспільних багатств очікуваної процвітаючої Індії мореплавці на зарослих буйною рослинністю островах і континентальних узбережжях зустріли первісні племена, що вели примітивне господарство й нерідко чинили опір прибульцям. Не було ні прянощів, ні золота, ні срібла. І лише інерція відкриттів і завоювань та сподівання на удачу спонукали надсилати до Америки все нові експедиції (сам Колумб здійснив їх чотири).

Та допитливість і пошук пригод та випробувань були, врешті-решт, винагороджені, коли на теренах Північної, Центральної й Південної Америки в перші десятиліття XVI ст. були виявлені цілі цивілізації. Їх відкриття потягло за собою наслідки, що докорінно змінили подальшу історію і Америки, і самої Європи.

Що являли собою ці цивілізації?

На початок XVI ст. їх було три: майя й ацтеків у Мезоамериці та інків в Андах. Також почала формуватися цивілізація чибча-муїсків на Боготинському плато (нинішня Колумбія). Майяська цивілізація досягла розквіту ще в VII-IX ст., а тепер від неї залишились деякі міста-держави на Юкатані. Ацтеки в Центральній Мексиці навпаки – лише нарощували свою силу та вплив у очолюваній ними федерації трьох міст-держав. А інки в XV ст. створили під своїм управлінням величезну імперію Тауантинсуйю («Країна чотирьох з'єднаних між собою сторін світу»), що простягалася від теперішнього півдня Колумбії до північного заходу Аргентини й центрального Чилі.

Кожна з цих цивілізацій була неповторною. Але скрізь панувала одна форма системної диференціації – поділу на центр і периферію з тенденцією до стратифікації. Багатофункціональний центр був представлений патримоніальною державою. Вона регулювала життя самодіяльних общин, виступала верховним власником землі й інших ресурсів, перерозподіляла на свій розсуд додатковий суспільний продукт. Її уособлювала священна фігура правителя, котрий був верховним жерцем і суддею. В суспільних комуніках така держава поставала надсуспільною, космічною силою, а правитель – божеством поряд з іншими богами – покровителями окремих родів, місцевостей, рослин, тварин тощо. Так, Сапа Інка (Єдиний Інка) як Син Сонця здійснював, вважалося, сакральний зв'язок між Небом і Землею [9, с. 372].

«Батьком і матір'ю» ацтекського правителя – тлатоані – були Сонце й Земля, а його управління земними справами уявлялася невід'ємною частиною загального божественного порядку. Він зобов'язаний був дотримуватися аграрного культу, викликати дощі, стежити за рухом Сонця тощо. Усе це закріплювало в менталітеті індіанського населення стійкий стереотип покірності владі та схильність до її обоження.

Іще одним базовим елементом космічного порядку вважалася територіальна (сусідська) община. Вона успадкувала від родової общини та клану тісний зв'язок із вітальними силами природи, духами-заступниками, «вбудованими», в свою чергу, як і держава, в божественний світопорядок. В общинах земля розподілялась приблизно порівну, була розвинута взаємодопомога й колективна праця [Див.: 10, с. 70]. Остання здебільшого практикувалась при виконанні повинностей перед державою та храмами. Так, в імперії інків близько двох третин усього врожаю збиралося на землях Інкі (держави) і Сонця (храмів). На цих землях вся община – айлю – працювала разом і тільки після того, як кожна родина збере врожай на своїй ділянці. Така праця, як частина сакрального порядку, вважалася самозрозумілою річчю й кожен трудився в міру своїх можливостей [9, с. 358–361]. Існувала й примусова трудова повинність – міта, коли чоловіків у віці від 25 до 50 років направляли на термін до 3 місяців на роботу в шахті, посадку коки, будівництво шляхів, військову службу. Схожі функції виконувала й ацтекська община кальпуллі.

Внутрішня єдність і певна сакралізація общин та їхніх обов'язків перед державою та храмами, а через останніх (точніше, через здійснювані ними жертвоприносини) – перед вищими божественними силами, породжували замкнутість селянських общин і їхню відокремленість одна від одної. Інші соціальні групи, з іншими професійними та сакральними обов'язками (жрецтво, чиновники, торговці, ремісники) теж були відособлені й мали успадковуваний з покоління в покоління суспільний статус. У результаті цієї стратифікації виникала ієрархічна соціальна градація, на самому низу якої перебували великі групи позбавлених певного соціального статусу осіб, що перебували в служінні у общин чи окремих родин, та рабів. Особистість розчинялася в спільності, і водночас усі статусні групи були залежними від держави та її правителя.

Підлеглисть людини відразу декільком «порядкам» (регламентам) – сакральному, державному й заснованому на стародавніх звичаях общинному – певною мірою обмежувала технічний і технологічний прогрес індіанських суспільств, але водночас сприяла їхнім найвищим культурним досягненням. Досить лише назвати вражаючі нашу уяву піраміди, астрономію, писемність, двадцятиричне обчислення у майя, величні міста й чинампас (плаваючі городи) в ацтеків, прокладені дороги, чудові палаци, вузликове письмо в інків, ювелірну техніку в чибча-муїсків. Вирощування кукурудзи, картоплі, помідорів, квасолі, гарбузів, какао, соняшника, тютюну та інших продуктів після відкриття Америки широко розповсюдилося й у Старому Світі.

Загалом же ці суспільства Нового Світу мали помітну схожість з такими найдавнішими цивілізаціями Сходу як Давньоєгипетська, Давньомесопотамська, Індська, Іньська. Спільним для цього типу цивілізацій була належність їхніх базових релігій до так званого «доосьового» часу (у Старому Світі – до VIII ст. до н.е.). Якщо в релігіях «доосьового» часу «задобрення» всемогутніх божественних сил відбувалося за земними, мирськими зразками – шляхом жертвоприношень, то вже в релігійно-філософських системах, що сформувалися в «осьовий», за визначенням К. Ясперса, час (з VIII по III ст. до н.е.) і пізніше та зберігають основні установки до сьогодення (буддизм, християнство, іслам, зороастризм, юдаїзм, джайнізм, індуїзм, даосизм, конфуціанство), для цього, а в кінцевому рахунку – для спасіння, вимагається дотримання високих («надмирських» за походженням) норм моралі.

Але це могло статися лише з часом. А спочатку Америка пережила жахи конкісти (по-ісп. «завоювання»), що багато в чому була логічним і фактичним продовженням Реконкісти. Діставшись до континенту в Північній і Південній Америці і з чуток серед місцевих мешканців дізнавшись про існування небувалих багатств із золота і срібла десь у гірських державах, ватаги конкістадорів кинулись на їхній пошук. Жага золота штовхала їх на небезпечні авантюри і масові вбивства аборигенів. На зламі 10–20-х років XVI ст. були підкорені землі майя і ацтеків, на початку 30-х років – імперія інків, а наприкінці 1530-х років – територія чибча-муїсків на Боготинському плато.

Загальне ж число іспанських конкістадорів, за підрахунками, не перевищувало 4–5 тис. осіб. Але вони захопили землі, де, за різними оцінками, проживало від 20 до 80 млн. індіанців. Їхньому успіху сприяли глибоко укорінені в них задержуватість і безрозсудність ще варварського походження, володіння складними військовими вміннями, звичність до епідемічних хвороб (віспа, кір тощо), які вони принесли в Новий світ і від яких індіанці гинули мільйонами. У конкістадорах уживались між собою природний авантюризм, вірність воєнним традиціям Реконкісти, усвідомлення своєї високої християнської місії в Новому Світі й елементарна жага збіднілих ідалго до наживи.

Вони вірили в божественне призначення своїх дій. Вони знищували «язичницьку державу», замінюючи її владу своєю власною; викорінювали «язичницьку віру», спалюючи священні книги, руйнуючи храми й інші місця поклоніння божествам; винищували десятками тисяч «язичників», скоріше, щоправда, зі страху за власне життя. Матеріальні ж багатства – вироби з золота й срібла – вони безсоромно розграбували, вважаючи їх, як і індіанців-рабів, своєю «законною» воєнною здобиччю.

Але далі грабувати було нікого, зокрема й тому, що племена, котрі мешкали в спекотних рівнинних районах, вели примітивне господарство й перебували в напівдикому стані [11, р. 507]. А в Америку правдами й неправдами прибували нові шукачі наживи, що приєднувались до конкістадорів. Тоді тисячі іспанців кинулися на пошуки легендарного озера «Ельдорадо» (ісп. «позолочений»), в результаті чого натрапили на золотonosні райони. На теренах сучасної Колумбії вони були здебільшого розташовані на західних рівнинах, в долині р. Кауки. Туди й ринула перша хвиля колоністів. Було створено безліч шахт і великих поселень [12, р. 194].

Цими першими поселенцями були захоплені найкращі родовища золота й інших дорогоцінних металів, де трудилися раби з числа індіанців. Та численне індіанське населення рівнин швидко вимирало від непосильної праці на рудниках. Водночас як поселенців, так і рабів (дуже швидко індіанців почали замінювати рабами, ввезеними з Африки) треба було годувати. І уряди Іспанії, а згодом і Португалії, почали стимулювати переселення за океан землеробів, а далі ремісників, торговців. До кінця XVI ст. їх прибуло в Америку близько 200 тис. Це також були люди, нездатні психологічно вписатися в нову духовно-суспільну («буржуазну») ситуацію, що поступово складалася в Західній Європі.

Таким чином, розпочався етап системної й послідовної колонізації Америки. У Новій Гранаді (майбутній Колумбії) потік колонізаторів попрямував до Андських плоскогір'їв, насамперед, на Боготинське плато. На відміну від району західних рівнин тут, у помірних кліматичних широтах, ключовою галуззю економіки стало сільське господарство. У східному районі іспанці створили багато міст. Незабаром сюди перемістився економічний центр Нової Гранади. Отже, повсюди виникали поселення, мешканці яких (переважно індіанці) зазвичай були зайняті в сільськогосподарській чи гірничорудній сфері.

У підсумку давні індіанські цивілізації були зруйновані, чисельність корінного населення скоротилася в 5–10 разів, головню через хвороби, завезені європейцями. Колишні держави (там, де вони вже існували) замінила влада іспанської корони, а колишнє жрецтво – католицьке духовництво. Як писав А.Тойнбі, завойовники «достеменно винищили ті прошарки населення, які правили за сховища тубільної культури; вони взяли на себе роль чужої панівної меншості, а сільське населення звели до становища внутрішнього пролетаріату західнохристиянського суспільства» [13, с. 171]. У XVI ст. були утворені нові адміністративні одиниці – віцекоролівства Нова Іспанія (Мексика і частково Центральна Америка) та Перу (в Південній Америці) та менші за територією генерал-капітанства й аудієнсії, а у XVIII ст. – віцекоролівства Нова Гранада і Ріо-де-ла-Плата (Аргентина й сусідні країни) та португальське віцекоролівство Бразилія.

В менталітеті індіанського населення, що звикло слухняно підкорятися патримоніальній владі, тут докорінних змін не сталося. Тим більше, що й конкістадорів спочатку нерідко сприймали як «білих богів», прихід яких пророчили місцеві релігії [Див.: 14, с. 112]. Однак нова влада, що нищила індіанські храми, не мала для індіанців священного змісту. Для її легітимізації й сакралізації в очах місцевого населення була необхідна християнізація останнього. І Католицька Церква її настійливо проводила, часто вдаючись і до прямого насилля [8, р. 162]. Зі свого боку, держава, як верховний власник землі й праці індіанців, намагалася зберегти індіанські общини і створювала т.зв. «ресгвардос» (охоронювані території), на яких індіанці продовжували вести колишній спосіб життя, несучи одночасно ті чи інші трудові повинності. Лише це й рятувало їх від тотального вимирання.

Загалом же від патримоніальної держави залежали всі категорії жителів колоній, тоді як на владу самі вони жодним чином вплинути не могли. По-перше, спостерігалось тісне переплетення світської й духовної влади, що становила по суті єдиний комплекс, а архієпископи нерідко виконували обов'язки віце-королів [15, р. 133]. По-друге, була створена надцентралізована державна система управління колоніями з Радою зі справ Індій на чолі. По-третє, в колоніях не існувало жодних органів політичного представництва, а до важливих адміністративних посад не допускалися навіть креоли, тобто білі нащадки переселенців в Америку, не говорячи вже про індіанців та інших «кольорових». По-четверте, ця патримоніальна влада над неосяжними територіями не могла бути ефективною й всеохоплюючою, а тому переважна більшість колоністів, як і індіанці, потерпала від зловживань багатого креольського верхівки. Та ж хазяйнувала в органах місцевого самоврядування – кабільдо, а через них перебирала до своїх рук велике землеволодіння й «опікунство» над селянами-індіанцями, перетворюючись на справжню олігархію.

Із патримоніальним характером влади цілком узгоджувалась чітко стратифікована соціальна структура колоніального суспільства. Ця ієрархічна драбина вибудовувалась згори донизу за схемою: іспанці – креольська верхівка – маса креолів – метиси – мулати – індіанці – самбо – негри. Тобто, соціальний статус людей здебільшого залежав від частки у них «білої» крові. Це вело до своєрідної кастовості й корпоративності. Як і за давніх часів, замкнутими общинами продовжували жити індіанці. Причому колонізатори не стали повністю руйнувати їх попередній уклад життя. А в Парагваї єзуїти спеціально створювали общини за зразком інкських айлю, щоб у звичній для індіанців обстановці прищеплювати їм християнську віру та нові трудові навички. Окремими корпораціями поставали релігійні ордени. Свої товариства (цехи та ін.) за старою європейською традицією створювали ремісники й торговці.

Як наслідок поєднання господарських традицій Іспанії та індіанських цивілізацій в Ібероамериці виникла досить оригінальна модель економічних комунікацій з характерними рисами азійського способу виробництва. Держава виступала верховним власником і розпорядником земель, монополізувала видобуток золота, срібла, самоцвітів, рідкісних порід деревини, канали торговельних зв'язків колоній, не дозволяючи їм торгувати навіть між собою.

Колонізатори нав'язали індіанцям «звичні» для них форми праці, відновивши традиційні повинності доколумбових часів (міту), але максимально збільшивши їхні обсяги. Була винайдена й особлива форма використання примусової праці індіанців – енком'єнда («опікунство»). Хтось із числа європейських переселенців призначався енкомєндєро («підкулачником») над індіанською общиною, прилучав індіанців до християнства та його приписів, а «взамін» вони мали платити йому податок, чверть котрого йшла в казну, відбувати різні повинності, у т.ч. міту в помістях («асьєндах») великих землевласників чи на будівництві доріг. За сплату податку і відбуття міти відповідала община на засадах кругової поруки. Фактично кріпосницька практика європейських феодалів була поєднана з місцевими дофеодальними формами господарювання і завданнями католицького прозелітизму. У перші десятиліття XVIII ст. енком'єнда і міта були скасовані. Їх замінив т.зв. «консьєрто агрікола» («аграрний договір») між поміщиками й індіанцями, за яким напіврабська праця «мітайо» була замінена кріпосницькою працею пеонів-боржників.

Цю «азійську» форму експлуатації індіанських общин доповнювала «напівазіатська» фіскальна політика корони щодо креольського господарства, яку не змінили, а навіть посилили реформи «освіченого абсолютизму» Карла III у другій половині XVIII ст. [16, р. 218]. Тоді ж почали частіше згадати індіанців із декількох ресгуардос в один, а «вивільнені» землі продавати на торгах [12, р. 177; 16, р. 220–222].

У ремісництві в XVI ст. відроджувались певні індіанські традиції. А з XVII ст. в різних регіонах Іспанської Америки стало поширюватись мануфактурне виробництво, перенесене з метрополії. Спочатку це були єзуїтські «обрахес», де застосовувалася примусова праця індіанців-мітайо. Але з часом панівне становище у мануфактурному виробництві зайняла «розсіяна» мануфактура. Здебільшого не було порайонної спеціалізації, і мануфактури та цехи працювали на «самозабезпечення» економічних острівців необхідними товарами.

Це означало зародження елементів капіталістичної економіки. Проте її розвиток гальмувався як економічною роздробленістю колоній, так і руйнівною податковою політикою Іспанії, яка прагнула викачати з колоній якнайбільше прибутку. Оподаткуванню піддавалися всі сфери економічної діяльності: землеробство, скотарство, гірничодобувна промисловість, торгівля тощо. У XVIII ст. стягувалося понад 30 податків. Їх платили всі, крім іспанських чиновників, служителів культу і рабів. Індіанці сплачували лише один податок – подушний – у розмірі 8 песо на рік. Але це становило 45% заробітку індіанця-мітайо [12, р. 178]. Шахтовласники вносили до королівської казни 20% доходів від шахт, а єзуїти – 25% від мануфактур. Численні податки на торговельні угоди відбирали у торговців від 25 до 40% їх доходів.

Утім, не тільки фіскальна політика гальмувала модернізацію економіки метрополії. Іспанську корону від самого початку в Америці цікавило головним чином золото, яке, однак, потім...спливало в Голландію й Англію. Там воно сприяло становленню центру індустріальної світ-економіки, щодо якої, за І. Валлерстайном, Іспанія й Португалія ставали напівпериферією, а Ібероамерика – залежною периферією. З 1503 по 1660 р. іспанці вивезли з американських колоній 181 т золота й 17 тис. т срібла. Пізніше до шахт і копалень додалися плантації з вирощування лише певних культур, що закріпило монокультурний характер економіки в країнах Латинської Америки. Подібну політику в Бразилії проводила й Португалія, отримуючи великі фіскальні доходи від процвітаючого в колонії плантаційного рабства.

Виходить, що в Америці із різних за походженням структурних елементів формувалася хоч і залежний від Європи, але до певної міри інтегрований (і стратифікований) соціально-економічний комплекс. Необхідна була духовно-моральна інтеграція колоніального суспільства, що складалося з комунікативних сегментів різних культур – «осьової» християнської, «доосьової» індіанської у зонах розвинених цивілізацій Америки, первісних міфологічних культів у великій кількості індіанських племен та привезених із Африки рабів. Їй й покликано було забезпечити християнство.

Католицька Церква ще в першій половині XVI ст. визнала за індіанцями людську природу («індіанець має душу, а отже, може бути навернений у християнство») і стала на їхній захист у часи конкісти, заперечила їх рабство. «Але знищити, вирвати з корінням цілу культуру, навіть зруйнувавши храми, повергнувши в прах богів і розтоптавши святині, – писав мексиканський філософ Л. Сеа, – виявилось неможливим. Тому було вирішено піддати індіанців насильницькій християнізації. На руїнах індіанських святилищ воздвигнули християнські храми, водрузили хрести, а замість поклоніння колишнім ідолам було дозволено поклонятися християнським святам» [17, с. 110].

Та найефективнішим кроком було офіційне запровадження шанування Діви Гвадалупської наприкінці XVI ст., коли начебто простому індіанцеві з Гвадалупе Хуанові Дієго явилася Богородиця в образі індіанки й він представив «на доказ» архієпископові Нової Іспанії відбите на його пончо відображення лику Богородиці [15, р. 133]. Культ Діви Гвадалупської широко розповсюдився й посів центральне місце в своєрідному «індіанському католицизмі». Це пояснюється його символічною подібністю до культів Богині-Матері та Богині-Землі в індіанських народів. Легко «пізнаваним» для них виявився й знак хреста, що нагадував їм традиційний символ Світового Древа. У той же час Боголюдський образ Ісуса Христа й догмат Св. Трійці сприймалися важко. І на встановлених повсюдно в колоніях монументальних хрестах і розп'яттях нерідко лик Спасителя під терновим вінцем заміщало... дзеркало з обсидіану, дуже шанованого індіанцями, або ж з'являлися специфічні зображення і прикраси, що могли привабити індіанців [18, р. 99–100].

З іншого боку, й індіанці відправленню своїх традиційних культів почали надавати зовні християнських обрядових форм, можливо, щоб уникнути переслідувань з боку іспанців [19]. Через «з'єднання» католицизму з символікою традиційних вірувань африканців виникли змішані афрохристиянські культи. А культ Діви Гвадалупської став популярним серед креолів, особливо в Мексиці. Навіть Папа Римський Іван Павло II підкреслював роль Марії Гвадалупської в «метисації двох народів і двох культур» [20].

Власне, метисація (змішування) стала одним із головних шляхів формування нової расово-культурної ідентичності. Корона й Церква не надто заохочували виїзд жінок у колонії й не забороняли шлюбів іберійців з індіанками. За три століття колонізації до Америки виїхало 600 тис. іспанців, із яких 80% становили самотні чоловіки. У 1800 р. метисів налічувалося вже 6 млн. Фігура метиса по-своєму символізувала єдність і унікальність ібероамериканської культури, хоча насправді сам «нащадок завойовника і силою взятої індіанки, метис відчував себе чужим по відношенню до них обох: перед першим він відчував свою неповноцінність, будучи сином індіанки, а перед другою, відчував власну зверхність, являючись сином іберійця» [17, с. 111].

Першим же проявом метисації в мистецтві вважається американське бароко. У XVIII ст. в живопису та архітектурі набуло популярності декоративне зображення колориту американської природи, її традиційної флори й фауни, а також, що особливо важливо, – символів давніх індіанських культур. У європейській за формою літературі стали оживати сцени з далекої й близької історії Америки. Сучасні латиноамериканські автори називають бароко XVIII ст. «першою американською конкістою в мистецтві» [18, р. 40, 101]. Подібні процеси відбувалися в музиці, фольклорі. Спільною мовою мешканців колоній стала іспанська (в Бразилії – португальська) з індіанськими лінгвістичними домішками.

«Накопичувалася» ними й спільна історія в єдиному природному середовищі й у певному відокремленні від решти світу. Цей природно-географічний чинник, спільний для індіанців (повністю адаптованих до нього) та креолів, зумовлював зближення у їхньому світовідчутті, напрямках і технології господарської діяльності, причому в багатьох випадках за індіанським зразком. Уже з цієї причини перенесений із Піренейського півострова вид цивілізації зазнавав істотних модифікацій, у т.ч. там, де європейці від початку масової колонізації становили абсолютну більшість населення (майбутні Аргентина й Уругвай XVII ст.), будучи, згідно класифікації Д.Рібейро, «трансплантованими» (переселеними) народами [21, р. 76]. А якщо додати такий спільний для індіанців і креолів сегмент навколишнього середовища, як повна залежність колоній від метрополії, у свою чергу залежної від європейської світ-економіки, то стане очевидною і спільність долі населення колоній, і неминучість поступового становлення в них інтегрованої соціокультурної системи.

Це вже була фактично нова цивілізація, пізніше названа Латиноамериканською. Структурно її утворював комплекс східного типу (щоправда, без релігійної регламентації): патримоніальна держава (іберійського походження) + індіанська община. Остання чисельно поріділа, але не втратила внутрішньої стійкості й служила свого роду атрактором для упорядкування нового суспільства. У війні за незалежність (1810–1826 рр.) іспанські колонії позбулися всеосяжної влади метрополії. Її з успіхом замінила влада креольської верхівки, що до того панувала в місцевому самоврядуванні. Тепер уже вона представляла таку ж патримоніальну державу. Державні інститути формально копіювалися з постколоніальних північноамериканських, але при традиційній політичній пасивності низових структур (общин) владна верхівка мала повний контроль над суспільством.

В індустріальній світ-економіці нові держави так і залишилися монокультурною периферією відносно її центру (Західна Європа, а згодом – і США), але усунули у цих взаєминах напівпериферійного (і паразитуючого) посередника в особі колишніх метрополій – Іспанії та Португалії. Останні протягом наступних двох століть поступово й успішно інтегрувалися у функціональні системи Західної постцивілізації і стали невід’ємними її частинами.

Висновки. Застосування методології цивілізаційного аналізу історичного процесу, поєднаної з системно-комунікативною теорією Нікласа Лумана, дозволило виявити специфічний зміст і глобальні наслідки раннього періоду європейського колоніалізму в Америці. Найбільш активну колоніальну політику з XV–XVI ст. проводили іберійські країни – Іспанія й Португалія – що в ході багатовікової війни з мусульманськими завойовниками самі набули характеристик патримоніальних держав. Такими ж суспільствами східного типу (патримоніальна держава й общинна організація), але ще попереднього, «доосягового» періоду виявилися й індіанські цивілізації Америки. Їхня насильницька колонізація європейцями призвела до повного знищення їхніх держав і заміни державами іберійськими. Протягом трьох століть колоніалізму симбіоз цього виду патримоніальної держави й індіанської общини, супроводжуваний появою ще й «індіанського католицизму», породив нову цивілізацію, названу пізніше Латиноамериканською. Культурно вона, звісно, тяжіє до Заходу, але структурно має ознаки схожості зі Сходом.

Література:

1. Про засудження та заборону російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії: Закон України від 21.03.2023 № 3005-IX, чинний від 27.07.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 25.01.2025)
2. Космина В.Г. Європейський колоніалізм в Африці: цивілізаційний вимір. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 35(74). 2024. № 3. С. 120–128.
3. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
4. Космина В.Г. Цивілізаційний аналіз історії в світлі системної теорії Н. Лумана. *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 165–178.
5. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1997. 1150 S.
6. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1984. 674 S.
7. Маркс К. Революційна Іспанія. *Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 10*. К. : Держполітвидав УРСР, 1962. С. 401–454.
8. Zea L. Latinoamérica y el mundo. Caracas: Universidad Central de Venezuela, 1960. 164 p.
9. Галич М. История доколумбовых цивилизаций /пер. с исп. Г.Г. Ершовой и М.М. Гурвица ; вступ. ст. Ю.В. Кнорозова. Москва : Мысль, 1990. 407 с.
10. Де Ланда Д. Сообщение о делах в Юкатане. *Дорогами тысячелетий : сборник исторических очерков и статей*. М.: Молодая гвардия, 1987. С. 50–74.
11. Liévano Aguirre I. Los grandes conflictos sociales i económicos de nuestra historia. Bogotá: Tercer Mundo, 1966. 684 p.
12. Delgado A. La colonia: temas de historia de Colombia. 2 ed. Bogotá: Centro de Estudios e Investigaciones Sociales, 1976. 432 p.
13. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів VII–X Д.Ч. Соммервелла : Т. 2; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ : Основи, 1995(II). 406 с.
14. Кинжалов Р.В. Орел, кецаль и крест : очерки по культуре Месоамерики. СПб.: Наука, 1991. 186 с.
15. Langnas I.L., Massa G. Historia de la civilización latinoamericana. New York: Las Americas Pub. Co., 1965. 212 p.
16. Liévano Aguirre I. España y las luchas sociales del Nuevo Mundo. Madrid : Editora Nacional, 1972. 341 p.
17. Сеа Л. Философия американской истории: судьбы Латинской Америки ; пер. с исп. Ю.Н. Гирина ; вступление С.А. Микояна ; общ. ред. и послесл. Е.Ю. Соломиной. Москва : Прогресс. 1984. 352 с.
18. América Latina : integración por la cultura ; compilación y prólogo de Garreta Mariano J. Buenos Aires : Fernando García Cambeiro, 1977. 197 p.
19. Duque J. El rostro oculto del hombre Americano [2003]. URL: <http://www.monografias.com/trabajos13/elrostro/elrostro.shtml> (дата звернення: 20.01.2025).
20. Klinge G.D. Identidad cultural de América Latina, según las enseñanzas de Juan Pablo II [1998]. URL: https://inculturacion.net/phocadownload/Autores%20invitados/Doig_Identidad_cultural_de_America_Latina.pdf. (дата звернення: 20.01.2025).
21. Ribeiro D. Configuraciones histórico-culturales americanas. 2a. ed. Buenos Aires : Arca Calicanto, 1976. 139 p.